

PREZENȚA ÎN PANNONIA, ÎN VREMEA LUI GALLIENUS, A LEG'UNILOR V MACEDONICA ȘI XIII GEMINA ȘI ÎNCETAREA STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA

Săpăturile efectuate în anul 1913 de Muzeul din Ptuj (Pettau), oraș situat în Iugoslavia, pe malul stîng al Dravei, pe locul unde era situat Poetovio, au dat la iveală cinci monumente cu inscripții de o deosebită importanță pentru istoria Daciei romane în sec. III. Aceste inscripții au fost găsite într-un mithraeum din satul Oberrau, de lângă Ptuj (Pettau).

Reproducem mai jos textul celor cinci inscripții :

- 1 *D(eo) S(oli) i(nvicto) M(ithrae)*
Pro sal(ute) d(omini) n(ostri) Gallieni p(ii)
f(elicis) invicti Augusti Fl(avius) Aper v(ir)
e(gregius) l(ibens) m(erito)

adică :

„Zeului soare, neînvinsul Mithra. Pentru sănătatea stăpînului nostru, Gallienus, cel pios, cel fericit, Augustul. Flavius Aper, bărbat egregius (titlul membrilor ordinului equestru, care ocupă demnitățile inferioare ale carierei equestre) cu plăcere celui care a meritat”.

- 2 *Deo s(oli) i(nvicto) M(ithrae)*
Pro salute... leg(ionum) V
M(acedonicae) et XIII Geminae Gallienarum
Flavius Aper v(ir) e(gregius) praepositus.

adică :

„Zeului soare, neînvinsul Mithra. Pentru sănătatea (urmează o lacună) ... ai legiunilor a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina ale lui Gallienus. Flavius Aper, bărbat egregius, comandant”.

- 3 *D(eo) s(oli) i(nvicto) M(ithrae). Pro salute*
canalicarii et actariorum et codicari(um) et librariorum leg(ionum)

V *M(acedoni*
cae) et XIII G(eminae) Gallienarum
 adică :

„Zeului soare, neînvinsului Mithra. Pentru sănătatea canaliclarului (șeful cancelariei legiunii, în sec. III) și a actariilor și a codicarilor și a librariilor (diverși gradați de cancelarie militară) ai legiunilor a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina ale lui Gallienus.

4 *D(eo) s(oli) i(nvicto) M(ithrae) Pro salute*
tesserariorum et custod(um) armor(um)
leg(ionum) VM(acedonicae) et XIII Gemin(a)e
Gallienarum

adică :

„Zeului soare, neînvinsului Mithra. Pentru sănătatea tesserariilor și a păzitorilor de arme ai legiunilor a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina, ale lui Gallienus”.

5 *D(eo) s(oli) i(nvicto) M(ithrae). Pro*
sal(ute) officialium Apri praepositi
leg(ionum) V Mac(edonicae) et XIII Gem(inae) Galli(enarum)

adică :

„Zeului soare, neînvinsului Mithra. Pentru sănătatea oficialilor (grade inferioare atașate officium-ului, adică cartierului general al unui comandant) lui Aper, comandantul legiunilor a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina ale lui Gallienus”.

Aceste cinci inscripții au fost publicate în mai multe rânduri¹.

Aceste inscripții, care ne arată prezența în Pannonia Superior, în vremea lui Gallienus, a legiunilor a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina, în frunte cu un comandant al lor, cu *officium* și gradați diverși, pot constitui un argument, în aparență puternic, pentru teza părăsirii Daciei de către Gallienus, împărat în timpul domniei căruia imperiul a trecut printr-o gravă criză internă și externă. Această criză, unită cu cunoscutul pasaj din Sextus Rufus, dă și mai multă tărie invocării celor cinci inscripții ca argument peremptoriu în sprijinul părăsirii Daciei sub Gallienus.

Academicianul C. Daicoviciu² a arătat în linii generale, dar cu argumente convingătoare, lipsa de legătură între prezența celor două legiuni dacice în Pannonia și evenimentul părăsirii Daciei de către romani, întâmplat cu vre-o două decenii mai târziu.

Cum însă chestiunea este de o importanță deosebită pentru istoria Daciei romane și a datei când încetează stăpânirea romană în Dacia, iar partizanii evacuării Daciei de către Gallienus sînt încă numeroși, am crezut util să tratez problema inscripțiilor din Poetovio mai pe larg, sintetizînd toate argumentele vechi și aducînd și argumente noi în sprijinul tezei

¹ „Strena Buliciana”, p. 249; Abramcić, în „Poetovio”, p. 184 și urm.; Hoffiller și Saria, în *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, I, 311 — 312 și N. Vulić, în „Musée Belge”, XXVII, 1923, p. 253 — 259 și în *Ann. Ep.*, 1936, nr. 53 — 57.

² C. Daicoviciu, *Siebenbürgen im Altertum*, București, 1943, p. 170, nota 1.

lipsei de legătură dintre aceste inscripții și data încetării dominației romane în Dacia, demonstrând că ele nu arată altceva decât că, pe vremea lui Gallienus, între 260 și 268, într-un an încă neprecizat, și din pricina unei primejdii grave, interne sau externe, împăratul Gallienus a ordonat o deplasare temporară în Pannonia a legiunilor de la Apulum și Potaissa.

Vom începe prin a arăta că istoria militară a imperiului roman oferă și înainte de Gallienus numeroase cazuri de deplasări de legiuni din obșnuitele lor provincii de garnizoană, în alte provincii, pentru a participa la lupte interne sau la respingerea unor invazii.

În anul 193, luptă, de partea lui Septimius Severus și împotriva lui Pescennius Niger, L. Fabius Cilo, în fruntea unei armate improvizate din diferite legiuni, la Perinth și apoi în Italia³. În anii 193—194 și 196—197 Tiberius Claudius Candidus luptă, de partea lui Septimius Severus, împotriva lui Pescennius Niger și apoi a lui Clodius Albinus, în fruntea unei armate de circumstanță, alcătuită din detașamente luate din diferite legiuni⁴. În același război civil, a luptat pentru Septimius Severus la Bizanț și la Lugdunum și L(ucius) Marius Maximus Perpetuus, tot în fruntea unei armate improvizate⁵.

În secolul al III-lea, chiar în vremea lui Gallienus, găsim la Sirmium o armată alcătuită din detașamente luate de la legiuni din Germania și Britannia⁶. Ceva mai mult, chiar la Poetovio și tot în vremea lui Gallienus, găsim o armată alcătuită din detașamente ale celor patru legiuni din cele două Pannonii, I-a și a II-a Adiutrix din Pannonia Inferior, a X-a și a XIV-a Gemina din Pannonia Superior⁷. Se prea poate că atunci să fi venit la Poetovio și să fi luptat acolo, alături de detașamentele celor patru legiuni pannonice, și detașamentele celor două legiuni dacice, a căror prezență ne-o relevă cele cinci inscripții ale mithraeum-ului din Poetovio.

Dar chiar legiunile din Dacia, a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina, sînt întîlnite în afară de granițele Daciei și înainte de Gallienus, pe timpul lui Filip Arabul, cînd aflăm un comandant temporar, dux, luptînd într-un loc și o împrejurare necunoscută în fruntea legiunilor dacice : *dux legionum Dac(icarum)*⁸.

Se știe că termenul *dux* indică pe comandantul temporar al unei armate alcătuite în vederea unei anumite expediții războinice. Această armată era compusă din detașamente ale celor două legiuni din Dacia, căci dacă cele două legiuni ar fi participat cu întregul lor efectiv, ele n-ar fi fost comandate de un simplu primipilus. Să reținem că și aci, ca și în cele cinci inscripții din Poetovio, nu se spune *dux vexillationum*, ci numai *legionum*, deși, cum am arătat în acest caz, e sigur că nu poate fi vorba decât de detașamente din cele două legiuni din Dacia.

Tot pe timpul lui Filip Arabul, găsim atestată prezența legiunii a XIII-a Gemina la Aquileia și în alte localități din nordul Italiei. Numeroase

³ CIL., VI, 1408.

⁴ CIL., II, 4114.

⁵ CIL., VI, 1450.

⁶ CIL., III, 3328 : *Milites vexillationum Germanicarum et Brittanicarum*.

⁷ Cf. B. Saria, în „Klio”, XXX, 1937, p. 153 și AnnEp, 1934, nr. 223.

⁸ CIL., VI, 1645.

inscripții ne arată prezența acolo a unor detașamente importante ale legiunii a XIII-a Gemina⁹.

Tot în sec. III, găsim la Aquilea și legiuni venite din alte provincii, ca legiunea a III-a Italica din Raetia¹⁰ și legiunea a VI-a Victrix din Britannia¹¹.

Apoi în Dacia însăși găsim legiunea a II-a Italica, din Noricum, și legiunea I Adiutrix din Pannonia Inferior luptând în Dacia în lupte rămase învâluite de întunericul aceluia secol al III-lea, așa de sărac în informațiuni istorice¹².

Vedem dar atâtea exemple de legiuni luptând departe de provincia lor de garnizoană, ba chiar și legiunile din Dacia oferindu-ne exemple asemănătoare. În mai toate cazurile e vorba de detașamente ale acestor legiuni, chiar dacă în inscripție se spune numai *legiones*.

Referindu-ne la inscripțiile de care ne ocupăm acum, trebuie remarcat, că, deși în inscripții se folosește cuvântul *legiones*, e sigur că nu poate fi vorba decât de detașamente, fie și detașamente importante, ale celor două legiuni din Dacia. În adevăr, dacă cele două legiuni ar fi fost strămutate în întregime în Pannonia, ele ar fi venit acolo împreună cu doi comandanți, cum este și normal, un comandant al legiunii a XIII-a Gemina și un comandant al legiunii a V-a Macedonica. Faptul că legiunile a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina se află sub un singur comandant, ne arată clar că nu poate fi vorba decât de detașamente, de *vexillationes* și nu de cele două legiuni în întregul lor, deși inscripțiile nu pomenesc cuvântul *vexillationes*. Se mai găsesc exemple în același sens. Așa de ex. o inscripție¹³ ne spune despre L(ucius) Artorius Castus că a fost *dux legionum cohortum Britannicinarum adversus Armoricanos*. Interpretând *ad litteram* inscripția, ar urma că atunci întreaga Britannie ar fi fost golită de trupe romane, ceea ce, evident, este absurd.

De asemenea faptul că cele două legiuni au o cancelarie comună, pusă sub conducerea unui singur *canaliclarius*¹⁴, ne arată și el că e vorba de o situație temporară, provocată de o deplasare provizorie și nu de o strămutare definitivă a acestor două legiuni din Dacia în Pannonia, căci în acest din urmă caz ele și-ar fi păstrat fiecare propria sa cancelarie, după cum fiecare din ele ar fi fost sub comanda unui comandant deosebit.

Apoi faptul că Flavius Aper este numai *vir egregius* ne arată că nu poate fi vorba de un comandant a două legiuni, ba nici chiar al unei singure legiuni. În secolul III titlul *vir egregius* devine destul de banal și e purtat numai de procuratorii inferiori, *sexagenarii*¹⁵.

⁹ CIL, V, 808, 850, 897, 951, 1100, 1822, 2158, 6423, 6512, 7366, 7367, 8237; cf. E. Ritterling, RE, XII, 1720 — 1722.

¹⁰ CIL, V, 808.

¹¹ Cf. A. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, p. 187 — 188.

¹² CIL, III, 3336, 5218, AnnEp, 1936, nr. 84 pentru legiunea a II-a Italica și CIL, III, 3660 și AnnEp, 1909, nr. 144 pentru legiunea I Adiutrix.

¹³ CIL, III, 1919.

¹⁴ AnnEp, 1936, nr. 56.

¹⁵ Cf. Otto Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte* I, p. 542; Bouché-Leclercq, *Manuel des institutions romaines*, p. 360; H. Schiller, *Gesch. der römischen Kaiserzeit*, p. 729; O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten*, p. 450 — 457.

Presupunînd că pe vremea lui Gallienus un ofițer din ordinul cecvestru ar fi putut ajunge comandant de legiune, el ar fi fost totuși un *vir perfectissimus*, titlu pe care îl purtau toți *procuratorii centenarii*.

În fine, cuvîntul *praepositus* ne arată totdeauna numai un comandant temporar, ocazional, provizoriu (fac excepție *praepositi numerorum*, adică ai unor trupe semibarbare din armata romană). *Praepositus* e comandant al unei armate de circumstanță, alcătuită în vederea unei expediții războinice, cum ne arată clar inscripțiile. Așa Iulius Pompilius Laevilius Berenicianus a fost *praepositus legionibus I Italicae et III Flaviae*, adică comandantul temporar al unei armate alcătuite pentru a face față unei situații grave create de războiul marcomanic¹⁶, iar A. Stein crede că această armată constituită *ad hoc* a luptat în Dacia în împrejurările grave survenite acolo după moartea lui Claudius Fronto¹⁷.

Găsim de asemenea un *praepositus vexillation(ibus) Perinthe per gentib(us)*¹⁸, un *praepositus vexillationum expeditionis per Asiam, L(y)ciam, Pamph(y)liam et Phr(y)giam*¹⁹, un *praepositus vexillationibus Germanicae expeditionis*,²⁰ un *praepositus vexillation(um) tempore belli Britannici*²¹. Același ofițer e *praepositus vexillationis tempore belli Germanici et Sarmatici*, tot el este *praepositus vexillationis per Achaiam et Macedoniam et in Hispanias adversus Castabocas et Mauros*; apoi găsim un *praepositus vexillationibus milliariis tribus expeditione Britannica*²², un *praepositus copiarum expeditionis Germanicae secundae*, de pe timpul lui Septimius Severus²³, un *praepositus in Mesopotamia vexillationibus equitum selectorum alarum (6) item cohortium (15)*²⁴. În fine găsim, în sec. II, o situație analogă cu cea atestată de cele cinci inscripții din Poetovio, căci e vorba tot de un *praepositus* al celor două legiuni dacice: o inscripție²⁵ ne spune clar că Tib. Claudius Claudianus a fost *praepositus vexillation(um) Daciscar(um)*, provenit desigur din legiunile a XIII-a Gemina și a V-a Macedonica, al căror comandant a fost el²⁶.

Din toate acestea rezultă clar că cele cinci inscripții din Poetovio ne arată doar că, între anii 260 — 268, niște detașamente ale celor două legiuni din Dacia au luptat sub comanda unui șef temporar, de rang nu prea înalt, în Pannonia Superior, probabil împotriva lui Ingenuus sau Regalianus, și s-au întors apoi la garnizoanele lor din Apulum și Potaissa. Departe de a putea fi invocate ca argument pentru teza părăsirii Daciei de către Gallienus, inscripțiile din mithraeul din Poetovio ne arată,

¹⁶ A. Domaszewski, *op. cit.*, p. 183.

¹⁷ A. Stein, *Die Reichsbeamten der Dazien*, p. 93 -- 95.

¹⁸ CIL, VI, 1408.

¹⁹ CIL, II, 484.

²⁰ CIL, X, 5398.

²¹ CIL, VI, 31856.

²² CIL, X, 5829.

²³ CIL, II, 4114.

²⁴ CIL, III, 600.

²⁵ CIL, VIII, 7978.

²⁶ Cf. nota lui A. Dobó privitoare la această inscripție, în *Inscriptiones extra fines* nr. 86.

dimpotrivă, că în Dacia situația era bună, cum remarcă tov. acad. Daicoviciu, căci numai o asemenea situație ar fi putut permite să se sustragă forțe din armata care păzea Dacia.

FILIP HOROVITZ

ПРИСУТСТВИЕ ЛЕГИОНОВ V MACEDONICA И XIII GEMINA
В ПАННИИ В ЭПОХУ ГАЛЛИЕНА
И КОНЕЦ РИМСКОГО ГОСПОДСТВА В ДАКИИ

(КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ)

В 1913 г. в mithraeum близ Птужа были обнаружены три надписи, имеющие большое значение при изучении истории римской Дакии III в. Эти надписи указывают на присутствие легионов V Macedonica и XIII Gemina в Верхней Паннии во времена Галлиена. Обобщив все древние и присоединяя новые аргументы, подтверждающие, что между указанными надписями и датой прекращения римского владычества нет никакой связи, автор заключает, что эти надписи свидетельствуют лишь о том, что в правление Галлиена, в еще не установленном году, из-за грозившей внутренней или внешней опасности император издал приказ о временном передвижении некоторых единиц стоявших в Дакии легионов.

LA PRÉSENCE EN PANNONIE, À L'ÉPOQUE DE GALLIEN,
DES LÉGIONS V MACEDONICA ET XIII GEMINA ET LA FIN
DE LA DOMINATION ROMAINE EN DACIE

(RÉSUMÉ)

Trois inscriptions découvertes en 1913 dans un mithraeum près de Ptuj, sont d'un intérêt particulier pour l'histoire de la Dacie romaine au IIIe siècle. Elles attestent la présence en Haute-Pannonie, à l'époque de l'empereur Gallien, des légions V *Macedonica* et XIII *Gemina*. Résumant les anciens arguments et ajoutant des arguments nouveaux qui viennent infirmer la thèse d'une corrélation entre ces inscriptions et la fin de la domination romaine en Dacie, l'auteur conclut par l'affirmation que les inscriptions en question ne seraient tout au plus qu'un indice de ce que l'empereur Gallien, à une date encore inconnue, aurait—du fait de graves menaces d'ordre intérieur ou extérieur—ordonné le déplacement temporaire de quelques unités des légions stationnant en Dacie.

UN CUPTOR ROMAN DE ARS ȚIGLE, DESCOPERIT LA GARVĂN

În cursul lucrărilor șantierului arheologic Garvăn din 1956, s-a săpat și un cuptor de ars țiglă, primul cunoscut și cercetat amănunțit de pe teritoriul Dobrogei.

Acest monument se află în afara grindului Bisericeuța, în marginea dinspre gîrla Lățimea a unei terase joase, la extremitatea de E a proprietății locuitorului Ion Iordache. Proprietatea este situată la piciorul pantei de NV a Dealului lui Vodă, cam la jumătatea distanței dintre cantonul de la punctul Lățimea și grindul Bisericeuța.

Cuptorul a fost săpat în marginea terasei, cu intrarea spre gîrla Lățimea. În perioadele de inundații excepționale, apele ajung pînă aproape de marginea terasei. Datorită acțiunii de erodare a apelor, cu prilejul mării inundații din primăvara anului 1942, s-a prăbușit, după spusele locuitorilor, o porțiune din terasă, prăbușire care a afectat partea anterioară a cuptorului, marcată pe plan prin litera C. După retragerea apelor, localnicii au găsit calupuri de cărămidă (chirpici), iar pe plajă au rămas pînă azi bucăți de calupuri și fragmente de țigle.

Printre acestea din urmă, am găsit, într-o cercetare mai veche, un fragment cu șampilă din care se mai conservau literele : WA _ _ , întru totul asemănătoare cu cele descoperite la Bărboși, în castelul roman de la vărsarea Siretului în Dunăre, întregite de V. Pârvan în COH. II Matt (iacorum)¹. În 1956 am descoperit un al doilea exemplar exact de același tip. Această descoperire repetată ne-a determinat să presupunem că cele două piese au legături cu cuptorul din apropiere și a constituit un element determinant în hotărîrea ce am luat de a întreprinde în acest punct o săpătură de salvare. Căci, un cuptor de la începutul secolului II e.n., dată cînd cohorta II Mattiacorum este dovedită ca garnizoană a castelului Bărboși, ar fi prezentat un interes deosebit prin vechimea lui.

¹ V. Pârvan, *Castrul roman de la Poiana și drumul roman prin Moldova de jos*, extras din ARMSI, seria II, Tom. XXXVI, București, 1913, p. 22.